

A nyelv mint lelkünk tükre.
Szavak, szövegek, gondolatok

**A nyelv mint lelkünk tükre.
Szavak, szövegek, gondolatok**

Szerkesztette
NAGY SÁNDOR ISTVÁN

MTA Modern Filológiai Társaság
Budapest, 2022

Szerkesztette
NAGY SÁNDOR ISTVÁN

Társszerkesztő
Zachar Viktor

Lektorálta
Benő Attila
Zachar Viktor

ISBN 978-963-508-983-3

© A szerkesztők, 2022
© Modern Filológiai Társaság, 2022

Kiadja
MTA Modern Filológiai Társaság
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D

A kiadásért felelős
a Modern Filológiai Társaság elnöke,
Nagy Sándor István

Nyomda
Bíró Family Nyomda és Könyvkiadó
1046 Budapest, Nádor u. 26.

TARTALOMJEGYZÉK

Lectori salutem	7
ALBERT SÁNDOR	
A „nem nyilvánvaló értelmetlenség” – avagy minek a tükre a nyelv(használat)?.....	9
BALÁZS GÉZA	
Lélekszerű nyelvészet.....	22
BAŃCZEROWSKI JANUSZ	
A kommunikációs fragmentum fogalma és szerepe a nyelvhasználatban magyar nyelvi példákon	31
BENŐ ATTILA – NAGY SÁNDOR ISTVÁN	
Romániai magyar műfordítás-irodalom 1960 és 1970 között	38
CS. JÓNÁS ERZSÉBET	
Jelentésképzés és fordítás (Petőfi Sándor: <i>Pató Pál úr</i>)	68
ĐELATOVIĆ SONJA	
Lábjegyzetek alkalmazása mint fordítási norma a kultúraspecifikus kifejezések fordításában	78
FÖLDVÁRI MIKLÓS	
Szöveg és zene viszonyrendszere szöveges zeneművekben.....	90
FRANK TIBOR	
Az Egyesült Államok képe a II. világháború utáni Németországban	106
GÓSY MÁRIA	
A nyelvi viselkedés tükröződése a szóhasználatban	118
JÁSZAY LÁSZLÓ	
A cselekvés grammatikai interpretálásának kérdéséről (orosz nyelvű példák alapján).....	131

KLAUDY KINGA

A párhuzamos szerkesztés kohéziós szerepének megőrzése emberi és gépi fordításokban143

LASZLÓCZKI LÁSZLÓ

Egy angol nyelvű önségítő könyv frazémáinak magyar fordítása154

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Nyelvjárások és nyelvi világkép..... 169

PACSAI IMRE – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

Keleti motívumok a Kárpátok vidékének tündérmeséiben.

A keleti kulturális hagyományok motívumai..... 178

PAPP ANDREA – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

Mesterek vagy művészek? Angolszász gyerekirodalom magyar

fordításai 206

PÁTROVICS PÉTER

A nyelv mint a „néplélek” tükre. Kísérlet néhány kulturális kulcsszó szemléleti hátterének bemutatására.....285

SOHÁR ANIKÓ

Az önálló fordítástudomány létrejötte és irányzatai

(1976–2000) 298

VIHAR JUDIT

Az onomatopeiák és magyar tükörképük 309

ZACHAR VIKTOR

Mózes szék, vadölő és fürdőző madár – Hozzáadások és félrefordítások a *Tom Sawyer kalandjai* című regény német és magyar fordításaiban 319

ZOLTÁN ANDRÁS

Egy halicsi kancelláriai latinizmus karrierje (господарь ‘uralkodó’)..... 329

Egy halicsi kancelláriai latinizmus karrierje (господарь ‘uralkodó’)

ZOLTÁN ANDRÁS

professor emeritus, ELTE BTK, Szlav és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék

Аннотация: Праславянское по своему происхождению **gospodarь* ‘хозяин, владелец’ получило значение ‘правитель, монарх’ в канцелярии последних галицко-волыньских князей, откуда в 1349 г. оно было перенесено вместе с галицкой канцелярской традицией в краковский королевский двор, где оно впервые засвидетельствовано в составе титула короля Казимира III (*господарь рускоѡ земльѡ*) в соответствии с титулом *dominus Russiae* в латиноязычных документах. В результате польско-литовской персональной унии (1386) титул *господарь* перешел к великим князьям литовским. В самом конце 14 в. из западнорусского (староукраинского-старобелорусского) канцелярского языка Великого княжества Литовского титул заимствовали молдавские воеводы, а несколько позже, в первой половине 15 в. также великие князья московские (*господарь* ~ *осподарь*, откуда позже *государь*). В качестве экзотизма слово было заимствовано в разные языки, главным образом в качестве титула молдавских и валашских правителей. С упадком восточноевропейских монархий соответствующие титулы превратились в историзмы, как и венгерское *hoszpodár*.

Ключевые слова: титул, ст.-укр. *господарь*, русск. *господарь* ~ *осподарь*, *государь*, рум. *gospodar* ~ *hospodar*, венг. *hoszpodár*.

1. A *hoszpodár* szó a magyarban

A mai standard magyarban a *hoszpodár* szó alig ismert, modern (és befejezett) értelmező szótáraink (ÉrtSz, ÉKsz, ÉKsz²) nem jegyzik, a Magyar Nemzeti Szöveggyűjtő (MNSz) több tulajdonnévi adat (*Hoszpodár* családnév) mellett mindössze három köznévi adatot rögzít a 20. század derekáról, ebből kettő Tamási Áron első ízben 1953-ban megjelent *Hazai tükör* című történelmi regényéből való:

Megirigyelték talán, hogy ez a régi nép feledésbe tette már Batu kánt, aki ugyancsak ezen az Ojtozi úton rontott volt reájuk. Ezt a nagy zúdulást a bereckiek is csak akkor ásták elé, amikor ama moldovai *hoszpodár*, ki István, a Nagy néven örökölt meg, kétszer is megdúlta őket (MNSz).

De nehogy a maradék nép azt merje gondolni, hogy annyi sok baj után most hosszú csendesség következik, hat esztendő múlva Lapusán *hoszpodár* tűnt elé az Ojtozi úton; s vissza akarván a trónusára segíteni Izabellát és János Zsigmondot, a maradék életet is kárrá tette (MNSz).

Ugyanebben a műben a Digitális Irodalmi Akadémia segítségével találtunk egy harmadik előfordulást is:

Attól kezdve aztán a moldovai *hoszpodárok* nem leltek nyugtot, amiről Erdélyt is személyesen gyakorta értesítették, különösen pedig a széke-lyeket (Tamási 1953).

A Magyar Nemzeti Szövegtár harmadik adata Határ Győző *Hajszálhíd* című, elsőként 1960-ban megjelent írásából származik:

Volt már nagy kajmakán, fődragomán, janicsárbasi s egyszer, majdnem - *hoszpodár*; ilyen minőségben - alagúton át, a körülzárt város falai alatt - titkos küldetésben járt a Kamarillánál (MNSz).

A szó tehát a magyar szókincs peremén, az egykori moldvai és havasalföldi uralkodók címeként xenizmusként (Bakos 1991; az orosz és az ukrán terminológiában: egzotizmus) és egyben historizmusként fordult elő ritkán a szépirodalomban. A 20. század első felének lexikonjai így is értelmezik:

Hoszpodár a. m. *goszpodár*, magyarul úr, Moldvában és Havasalföldön a román *domnul* és *dom-nitorul* mellett e címmel is illették a fejedelmet a XVIII. sz.-ban. (*Révai Nagy Lexikona* 10. Héroid–Jób. Budapest, 1914. 311. – ADT)

Hoszpodár, oroszul *goszpodar*, a. m. úr; Moldvában és Havasalföldön ez volt a fejedelem régi címe. (*Tolnai Új Világlexikona* 7. Hit–Jós. Budapest, 1927. 57. – ADT)

A címszóként felvett, tehát nyilván megszokottabbnak tekintett *hoszpodár* mellett feltűnik az utóbbi forrásban orosznak jelzett *goszpodár* / *goszpodar* alakváltozat is. A 18. századtól kezdve az oroszban valóban *господарь*-nak (*goszpodar'*) nevezték a moldvai és a havasalföldi uralkodókat (Сл18в 5:190), de az orosz szó már a szókezdő *g*-je miatt sem jöhet szóba a magyar szó forrásaként, viszont a románban (a *hoszpodar* mellett használatos) *goszpodar* lehet ennek a kései orosz alaknak az átvétele (Scriban 1939: 569, 604). A magyar szó minden bizonnyal a román *hoszpodar* alakváltozattól származik (noha Bakos 1982 nem tárgyalja).

A lexikonok mellett a *hoszpodár* szó előfordul történelmi szakmunkákban is, vö.:

Moldva fővárosa Jassy, a Pruth folyó mellett, ez a fejedelem (*Hoszpodár*) székhelye, erős fellegrárral. [...] A vár, melyben a *hoszpodár* székel, nagy, magas, kényelmes és még meglehetősen sértetlen épület. (Marczali Henrik, Románia I. *Budapesti Szemle* 168, 1916. 479. – ADT)

A szó a magyarban korábban is előfordul xenizmusként, de historizmusá csak a Román Királyság megalakulása (1881) után vált, a korábbi magyar híradások még aktívan használják a *hoszpodár* szót a két különálló fejedelemség, majd az egyesült szomszédos román fejedelemség uralkodójának titulusaként:

Jan. 23aig terjedő török határszéli hírek szerint Jászvásárt (Jassy) komoly zendülési mozgalmak háborítják. A' bojárok közt a' *hoszpodár* ellen már rég óta forrongó ingerültség minden pillanatban nyílt erővel készül kitörni. (*Jelenkor*, 13. évfolyam, 14. szám, 1844. február 18. – ADT)

Mivel a' porta nem bízott többé a' görögökbe, újra belföldi *hoszpodárokat* választott, (mit Maurokordatos Sándor tanácsára a' 18 század első felében

szüntetett meg, azóta a' megkedvelt rendszer szerint rendesen kalandor vagy önző görögöknek mintegy bérbe adván a' *hoszpodárságot*). Az új *hoszpodárok* lettek: Moldvában Sturdza János, Oláhországban Ghika Gergely. Az 1820 ackermani szerződés folytán határozatok: hogy a' két *hoszpodárt* a' bojárok választják. (Moldva és Oláhország. In: *Ujabb kori ismeretek tára. Tudományok és politikai társas élet encyclopaediája*, 5. kötet. Kazinczy – Pauperismus. Pest, 1853. 400-401. – ADT)

A közhatalmak mindenik fejedelemségben egy *hoszpodárra* és egy oly választott gyülekezetre leendnek bízva [...] A végrehajtó hatalmat a *hoszpodár* fogja gyakorolni. [...] A törvényhozó hatalmat együttesen fogja gyakorolni a *hoszpodár*, az országos gyülekezet és a központi bizottmány. (Budapesti Hírlap, 222. szám, 1858. szeptember 29. – ADT)

A standard magyarban a *goszpodár* alakváltozat köznévként nincs dokumentálva (a Magyar Nemzeti Szövegtár által rögzített mind a húsz adat a *Goszpodár* családnév, és mind egyetlen író – Mészöly Miklós – műveiben fordul elő, vö. MNSz), ennek ellenére Bakos Ferenc (2013: 237) ezt értelmezi („*goszpodár szláv* uralkodó, fejedelem”), míg a *hoszpodár* nála csak utalószó erre (*hoszpodár* → *goszpodár*, 2013: 269). Hasonlóképpen jár el Tolcsvai Nagy Gábor is (2007: 399, 448); egyik szótár sem említi, hogy a szláv eredetű szó nem bármely, hanem moldvai vagy havasalföldi fejedelmek címe lett volna. – Bukovinai székelly adatközlőtől Hertelendyfalván 1967-ben lejegyzett népdalban előforduló *goszpodár* („Az én uram *goszpodár*, nem olyan mint más”, Domokos & Németh 2004; az ÚMTsz nem jegyzi) nyilván a románból származik, de jelentése nem ‘uralkodó’, hanem ‘(házi)gazda’, amint a románban is ez a *gospodar* szó alapjelentése (vö. Tiktin 2: 693, Lázár & Román 2015: 498).

2. A szláv **gospodarь* folytatói havasalföldi és moldvai uralkodói titulusként

A **gospodarь* ósszláv szó, de csak ‘gazda, tulajdonos’ jelentésben (ЭСРЯ 7: 59–60, SP 8: 138), és mint láttuk, így a románba is bekerült. Téves azonban az a főleg román etimológiai (vagy etimológiát is közlő) szótárakban gyakran olvasható nézet, hogy a *gospodar* mind ‘(házi)gazda’, mind ‘uralkodó’ jelentésben az (ó)egyházi szlávból vagy az orosz egyházi szlávból származnék (Tiktin 2: 693, Scriban 1939: 569, Cioranescu 1958: 375); a Cioranescu (i. h.) által hivatkozott Miklosichnál (1862–1865: 138) idézett *господарь* ‘dominus’ adatok kései, többnyire szerb másolatokból valók, magában az óegyházi szlávban a szó nincs meg (vö. SJS). A *господарь* ‘gazda’ az orosz egyházi szlávban ritka szó, D’jačenko szótára mindössze egyetlen 17. századi kijevi nyomtatványból idézi (Дьяченко 1899: 129), amely ugyan 11–12. századi, de nem liturgikus kéziratra megy vissza (СинПат 61, vö. Срезн 1: 563), így benne a *господарь* ‘gazda’ nyilván népnyelvi szórvány. A szókezdő *g-* miatt a román *gospodar* szó ‘(házi)gazda’ jelentésben a déli szlávból, legvalószínűbben a bolgárból származik (БЕР 1: 268).

Uralkodói titulusként való használata a román fejedelemségekben más irányból terjedt el. Mint ismeretes, a két fejedelemségnek a 14–15. századi szláv

kancelláriai nyelve különbözött egymástól: a havasalföldi bolgár nyelvjárási alapú volt, míg a moldvai óukrán (Бернштейн 1948: 363–366; a kérdés történetéről újabb összefoglalás: Суляк 2016). A különbség a két fejedelem szláv nyelvű titulását is érintette.

A havasalföldi fejedelmek szokásos titulusa szláv okleveleikben nem *господарь*, hanem *господинъ* (írva többnyire *господинь*). Így van ez már a legrégebb fennmaradt szláv nyelvű havasalföldi fejedelmi oklevélben is (1374):

Понеже азъ, иже въ Христа Бога благовѣрныи воевода Владиславъ
милостѣж Божіеж господинъ въсеи Вжгровлахѣи

Ugyanitt az aláírás:

Іъ Владиславъ воевода, милостѣж Божіеж господинъ.

A szövegben ugyan előfordul a *господарь* szó is, de nem a fejedelem címeként, hanem egyszerűen ‘úr, főúr’ jelentésben:

Пакгы оустави господство ми, по свѣтѣоу, тако по смръти күүр Никодимовѣ,
да нѣст никгы господарь воленъ да постави на мѣстѣ томъ старейшинъ
(DRHB 1: 17–18).

Hogy itt a *господарь* valóban ‘úr, főúr’, az egyértelműen kiderül egy másik 14. század végi oklevélből, ahol a szó a *волѣринъ* ‘bojár’ szinonimája (1389–1400):

Что ли се покоушит разворити сие повелѣние господства ми и записание или
господар нѣкои или волѣрин, да ест проклет ѡт ѡтца и сына и свѣтаго доуха
и ѡт въсехъ свѣтихъ (DRHB 1: 30).

Ugyanez a helyzet a 15. század végéig: a fejedelem címe Havasalföldön mindig *господинъ*, míg a *господарь*, ha előfordul, akkor egyéb ‘úr’ (vö. DRHB 1). Az egyetlen látszólagos kivétel I. Sándor (Alexandru Aldea) havasalföldi vajdának Rozgonyi István temesvári ispánhoz intézett szerb nyelvű levele (1432), amelyben – a korabeli szerb gyakorlatnak megfelelően – a *господарь* címet használja:

Одъ воеводе влашкога. господара, Мирѣуина сина, одъ Ялѣде воеводе
(Bogdan, I. 1905: 49, vö. Бернштейн 1948: 129).

Hasonlóan nevezik magukat ebben a korban a török szultánok is szerb nyelvű leveleikben, vö. pl. 1430:

Іѣ велики господарь и велики амира соултанъ Яноурачь бегъ, синь великога
господара и великога амире соултанъ Мехеметь бегга (MonSerb 362).

A havasalföldi oklevelekben szerbizmusnak tekintik a *господарь* szót román kutatók is (Bogdan, D. N. 1933).

Ettől az egy esettől eltekintve a havasalföldi fejedelmek – köztük maga I. Sándor is a többi, belföldi címzeteknek kiadott oklevelében – a *господинъ*

titulust viseli (DRHB 1: 131–140). Ezt a címet használta természetesen a Drakulaként elhíresült Vlad Țepeș havasalföldi vajda (1456–1462 és 1476–1477) is (vö. DRHB 1: 197–206). Az, hogy a 15. század végi orosz Drakula-történet első epizódjában mind Drakulát, mind pedig a török szultánt, továbbá az uralkodókat általában a *господарь* szóval említik (leírva mindig rövidítve: *гдрь*, vö. Cazacu 1988: 174)¹ az óorosz szöveg szerb eredetével függhet össze (Zoltán 1984; vö. Nagy 2021: 80).

Kezdetben Moldvában is *господинъ* volt a fejedelmi titulus, ezt találjuk a három legrégibb moldvai szláv oklevélben (1392–1393, DRHA 1: 3–6), vö. például Roman vajda legkorábbi oklevelében (1392):

Бѣлики самодержавнѣи, м(и)л(о)сти в(о)жи г(ос)п(о)д(и)нъ Іѡ Романъ воевода
(DRHA 1: 3).

Ugyanakkor azonban már a 14. század végén megjelenik a moldvai fejedelmek hivatalos címeiként, ahol a *господинъ*-t a *господарь* váltja fel, elsőként Iuga vajda 1398. évi oklevelében:

М(и)л(о)стїю в(о)жїю, мгы Юга воевода г(о)сп(о)д(а)ръ Зѣмли Молдавскон
(DRHA 1: 10, vö. Nagy 2021:80).

Némi kezdeti ingadozás után (két 1400. évi oklevélben még *господинъ* a vajda, DRHA 1: 13, 16) 1401-től kezdve a moldvai fejedelem titulusa a szláv nyelvű oklevelekben következetesen *господарь* (DRHA 1: 18–414). Nagy Levente (i. h.) itt orosz hatást vél felfedezni, de ebben a kérdésben valószínűleg inkább Emil Vîrtosu (1960: 190–196) járt helyes nyomon, aki szerint a *господарь* a moldvai vajdák titulusában a Litván Nagyfejedelemség „nyugatorosz” (vö. Stang 1935), másképpen rutén (Moser 2005), vagyis óukrán–ófehérorosz kancelláriai nyelvéből származik. Van ugyanis olyan oklevelünk, amelyben Jagelló Ulászló litván nagyfejedelem és egyben lengyel király a *господарь* címet viseli, de Péter moldvai vajda még nem (1388):

Владисла̑ вжїю. м̑то кроль польски литовьски. Роуски дѣдинъ и ннѣ
многѣ̑ зѣмлк господарь, уннимо то свѣдѣ̑ оуґґеню которѣи на то̑ листо
посмотрито, оже пано петр воевѣ̑ молдавы зѣтъ
и прилѣтъкъ нашъ (Розов 1928: 36–37).

A válaszlevélben hasonlóképpen a moldvai vajda csak Jagellót titulálja *господарь*-nak, magát még csak „vajdának” (*воевода*, 1388):

¹ Cazacunál (i. h.) a rövidítés feloldása *г(о)суд(а)рь*, mint ahogy – ráadásul Cazacutól eltérően megtévesztő módon, a kéziratbeli rövidítést még csak nem is jelezve – tekintélyesnek számító orosz szövegkiadások *государь*-ként közlik e szót (Лурье 1964: 117; СказДрак 1999). Ez durva anakronizmus: a 15. századi oroszban nincs még *государь*, csak *господарь* (Золтан 1983: 104, Успенский 2021a: 26–27).

Владиславу, Божию милостию королю Польскому, Литовскому д'ядицю и Роускому, и инѣхъ многыхъ земель господарю, оу всеердеуное поклонаніе отъ Петра воеводы Молдавского (Пещак 1974: 61).

Nem sokkal később a moldvai bojárok господарь-ként említik Jagellót és saját fejedelmüket is (1395):

Мы панове вояре [...] слюбилі есмо за нашего господара Стефана, воеводу земли Молдавскоѣ: кгда ты коли король господарь его и нашъ, Владиславъ [...] пошлетъ по оному господару Стефану, тогда ты онъи маалъ до него приѣхати (Пещак 1974: 125–126).

Tehát mielőtt a moldvai vajdák hivatalosan is господарь-nak kezdték volna nevezni magukat szláv nyelvű okleveleikben, előbb a diplomáciai levelezésben használták ezt a címet, de kezdetben mint a lengyel király és egyben litván nagyfejedelem titulusát. A господарь rutén (óukrán) eredete mellett szól, hogy kiejtését a 16. századi lengyel források *hospodar* alakban rögzítik (ŚlPXVI 8: 367, Minikowska 1980: 57–58). A szó egészen a 19. századig a moldvai fejedelmek titulusa maradt (Virtosu 1960: 193), ezért nem véletlen, hogy a magyarba is az ukrán kiejtésnek megfelelő *hospodár* alakban került át.

3. Az uralkodói titulus eredete

A господарь szó uralkodói címként való használatára a legkorábbi írásos adatunk III. (Nagy) Kázmér lengyel király rutén kancelláriájából származik. Kázmér 1349-ben foglalta el a megüresedett halicsi trónt, de azt nem csatolta a Lengyel Királysághoz, hanem halicsi fejedelemeként külön kormányozta, ennek megfelelően átvette az óukrán nyelvű halicsi kancelláriát (vagy legalábbis egy halicsi írnot, ugyanis mindhárom fennmaradt óukrán oklevelét ugyanaz az írnot írta, vö. Kuraszkiwicz 1934: 5). Ez az első adat az 1349 után kiadott oklevélben:

Я се љ король, казимиръ. краковьскни. и коульвьскни. и господарь. роускоѣ земли (Розов 1928: 3).

Az ezzel egykorú latin nyelvű oklevelekben Kázmér titulusa (1349):

nos Casimirus dei gratia rex Polonie dominusque terre Russie (Б-Ю 80)

A két oklevél intitulációjának összevetése első pillantásra elárulja, hogy két különböző okleveles hagyományt követnek: a latin a korabeli európai gyakorlatnak megfelelően a „fejedelmi többest” (pluralis maiestatis) alkalmazza, míg az óukrán nyelvű a régi keleti szláv hagyomány szerinti, a bizánci magán-oklevelekre visszamenő egyes szám első személyű szerkesztést követi (Zoltán 1987, vö. Isaievych 2004: 241, Иорданиди 2019), tehát nem tükörfordítása a királyi kancellária latin nyelvű okleveleinek. A господарь ‘uralkodó’ titulus is csak a halicsi kancelláriai gyakorlatból jöhet, polonizmus nem lehet, ugyanis a lengyelben a *gospodarz* a 14–15. században sem jelentett mást, mint manapság (‘gazda, házigazda, tulajdonos’, ŚlStp 2: 467).

Sajnos eredeti óukrán nyelvű oklevelünk az önálló halicsi (halics–volhíniai) idejéből nem maradt ránk, viszont az utolsó halics–volhíniai fejedelmek latin nyelvű oklevelei fennmaradtak a címzettek levéltáraiban (Vatikán, Német Lovagrend). Ezekben a fejedelem titulusa gyakran *dominus Russiae*:

Andreas Dei gratia dux Ladimiriae et dominus Russiae (1320, Б-Ю 150)
Georgius ex dono Dei natus dux et dominus Rusiae (1334, Б-Ю 153)
nos Georgius Dei gratia natus dux et dominus Russiae Minoris (1334, Б-Ю 154)

Mindez valószínűsíti, hogy a halicsi kancelláriai gyakorlatban, ahol a nyugati kapcsolatok miatt volt már latin nyelvű kancellária is, a latin *dominus* 1. '(házi)gazda, tulajdonos', 2. 'úr, uralkodó' tükörfordításaként lett a *господарь* '(házi)gazda' mellett 'uralkodó' is (Золтан 1983: 78–79, Isaievych 241–242). A halicsi eredetű titulus fennmaradt III. Kázmér halála után is, amikor I. (Nagy) Lajos lengyel–magyar királysága idején Halics élére hűbéresként Opolei (Oppelni, Opoliai) László került (1372–1378):

Мѣты князь володиславъ. Опольскоѣ земли. и белоу҃нскоѣ земли. и роу҃скоѣ земли. господарь. и дѣдиу҃хъ вѣку҃нъи землии мѣтѣи. самодержецъ (1378, Розов 1928: 23).

Latin nyelvű okleveleiben és pecsétjein így címezte magát:

Dei gratia dux opoliensis, velunensis terreque Russie dominus et heres (Dąbrowski 1918: 290–291).

4. А господарь mint litván, majd moszkvai nagyfejedelmi cím

A litván nagyfejedelmi kancellária akkor kapcsolódott össze a lengyel királlyal, amikor 1386-ban Jagelló litván nagyfejedelmet lengyel királlyá választották, és a krakkói óukrán nyelvű, halicsi eredetű kancellária nyelve vált a Litván Nagyfejedelemség egységes rutén kancelláriai nyelvének a mintájául (Stang 1935: 132–141, Соболевский 1980: 71). Ezzel egyidejűleg vált *господарь* szó Jagelló titulusává rutén nyelvű okleveleiben:

Владисла[в], Б(о)ж(е) м(и)л(о)сти король полскии, литовскии, руски, иныхъ земель г(о)с(по)д(а)рь (1387, ПГ 1: 82, вö. ПГ 2: 41 [kommentár]).

Jagelló Ulászló 1392-ben Litvánia kormányzását átengedte Witoldnak (a lengyel–litván perszonálunió fenntartásával, vagyis Witold mintegy Jagelló helytartójaként kormányozhatta a Litván Nagyfejedelemséget), de a litván nagyfejedelmi címet a *господарь* elemmel együtt megtartotta, vö. például:

Мѣты вѣликии корѣ Владиславъ Бѣѣ мѣти польски. литовьскии и роу҃ски. иныхъ многихъ зѣмль гѣрь (1394, Розов 1928: 53).

Ugyanakkor a *господарь* titulussal emlegetik Witoldot is:

кнѣз(ь) великии Витовтъ литовьскии, наш осп(о)д(а)рь (1407,
ПГ 1: 153)

Ettől kezdve a *господарь* (kiejtve nyilván *hospodar*) a litván nagyfejedelmek állandó titulusrává válik (akkor is, ha nem voltak egyúttal lengyel királyok, mint például Witold/Vitovt, vö. ПГ 2: 70–71), így emlegetik őket az elbeszélő források is. Jellemző erre nézve Witold dicshimnusa, amely röviddel halála (1430) után keletkezett és a korabeli uralkodók titulussait is felsorolja:

Тайну цареву таити добро есть, а дела великаго *господаря* поведати добро жь есть. Хочю вамъ поведати о великомъ князи Олександре Витовтъ литовьскомъ и руськомъ, иных многих земли *господари*. [...] Сии князь велики Витовт, бѣше же ему дрѣжаше великое княжение Литовьское и Руское, инии многыи земли, спроста реку вся Руская земля. Не токмо же Руская, но еще *господарь* Угорьской земли, зовемыи цесарь римьскии, у великои любви живяше с нимь. [...] Славному *господарю*, благоверному же и христороубному царю цариградскому, и тому с нимь у великой любви живушу. [...] еще же *господарь* земли Молдовьскии и Басарабъ, по волоскому языку воеводы, такожь и *господарь* земли Болгарьской, по болгарьскому языку деспоты [...] и, спроста реку, иж не обретесе во всемь Поморий ни град, ни место, иж бы не прислухали славнаго того *господаря* Витовта. Тыи жь велиции *господари*, цари, велиции князи и велиции земли (ПСРЛ 35: 75–76).

Itt a *господарь* nem csak Witold titulusa, hanem ‘uralkodó’ általában (иных многих земли *господари* ‘sok más ország uralkodója’), egyaránt vonatkozik a magyar uralkodóra (*господарь* Угорьской земли), aki egyben német-római császár is (Luxemburgi Zsigmond), a bizánci császárra (Славному *господарю*, [...] царю цариградскому,), a moldvai és a havasalföldi vajdára (*господарь* земли Молдовьскии и Басарабъ, по волоскому языку воеводы) és a bolgár uralkodóra (*господарь* земли Болгарьской, по болгарьскому языку деспоты).

Witold/Vitovt hosszú (1392–1430) litvániai uralkodása és aktív keleti külpolitikája nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy *господарь* titulusrát megismerjék a nagyorosz fejedelemségekben is. Litvániához csatolta Szmolenszket, Tvert vazallusrává tette, lányát, Zsófiát (a rutén nyelvű forrásokban: Sof’ja Vitovtovna) I. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemehez (uralkodott: 1389–1425) adta feleségül, aki végrendeletében családját apósa, Witold gyámságára bízta, akinek így utolsó éveiben a gyermek II. Vaszilij mellett a moszkvai politikára is közvetlen befolyása volt. Witoldnak a rjazanyi és a tveri nagyfejedelmekkel kötött szerződéseiben csak a litván nagyfejedeleme viseli a *господарь* címet:

Се гзъть, кнѣзь велики Борисъ Александровичъ тѣмьскыи, възалъ есмь любовь таковоу с свои ѣнигъ, з дѣдомъ, великии кнѣзь Витовтомъ литовьскии и многихъ Русьскихъ земля господаремъ (1427, ДДГ 62).

Гснѡу, вѡсподарю моемоу, велико кнѡзъ Битовтоу, се гзѡъ, кнѡзъ велики Ивѡ Федорови рѡзѡнскы, довилъ еси чело, даѡъ еси емоу на слоужбоу, и вѡсподаръ мои, кнѡзъ велики Битовтъ, принѡ мѣ [...] на слоужбоу (1430, ДДГ 67–68).

Főként nyugati történészek már a 20. század közepétől vallották, hogy a *господарь* titulus Litvániából kerül át a moszkvai nagyfejedelmek címébe (Stöckl 1954: 114–116, Alef 1959, Vodoff 1978; vö. Zoltán 1983: 75, Isaievych 2004: 242–243). S valóban, Witold unokájának, II. Vaszilijnak a pénzein szerepel már hivatalos moszkvai fejedelmi titulusként az 1440-es évek végén: *осподарь всея Руси* vagy *осподарь всея русской земли* (Alef 1959: 6). Megjegyzendő, hogy a szókezdő *г-* elhagyása a korai moszkvai előfordulásokban a rutén *hospodar* szókezdő *h-*-ját tükrözi. Idővel a népnyelvi nagyorosz *господарь* ‘gazda, tulajdonos; rabszolga ura’ (ez az oroszból időközben kiavult, helyét a török eredetű *хозяин* ‘gazda’ foglalta el), továbbá a vele egy tövű egyházi szláv *господь* ‘úr [csak Istenről]’, *господин* ‘úr <emberről>’ hatására a 15–16. században a *господарь* forma vált általánossá hivatalos használatban. Emellett a 16. század végétől a beszélt nyelvben elterjedt a *государь* alak is, amely végül a hivatalos használatban is felváltotta a *господарь*-t (vö. Аникин 11: 325–327, Успенский 2021b: 241). Miközben a *государь* a 16. században cárrá (*царь*), majd a 18. században császárrá (*император*) előléptetett orosz uralkodók egyik titulusa is maradt, az úri társadalmon belül az egyenlő társadalmi állásúak közötti udvarias megszólítással is „demokratizálódott” (*милостивый государь* ‘kegyelmes uram’, vö. Zoltán 1999). A 18. században, miután 1711-ben Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem Oroszországba emigrált, a *господарь* visszatér ugyan fejedelmi címként az orosz nyelvbe, de már csak xenizmusként, a moldvai és a havasalföldi fejedelmek titulusaként. Az 1917. februári forradalom a *государь* szót a monarchiával együtt az oroszban historizmussá tette, viszont a történelem viharainak ellenállva „imperialista” etimológiája ellenére a produktív szókincs része maradt a szovjet korszakban is egy fontos származéka, mégpedig a *государство* ‘állam’ szó (*государь* → *государство* mint a lengyel *pan* ‘úr’ → *państwo* ‘állam’, magyar *úr* → *uruzság* > *ország*, Zoltán 1982, Золтан 1983: 107–108, vö. Ingerflom 1994: 127–128, Kharkhordin 2001: 213–218, Аникин 11: 325).

5. Összefoglalás

A szláv **gospodarь* ‘gazda’ szó, mint láttuk, először Halicsban, az óukrán nyelvben lett latin hatásra a 14. század első felében ‘uralkodó’, majd innen a krakkói királyi kancellária halicsi használatra működtetett óukrán részlegének a közvetítésével lengyel–litván unió révén a Litván Nagyfejedelemség rutén (óukrán–ófehérorosz) nyelvében a litván nagyfejedelmek titulusa lett. Innen került át a 14. század végén a moldvai óukrán nyelvű oklevelek nyelvébe és lett a moldvai fejedelmek titulusa is. Valamivel később, a 15. század 30-as éveiben a nagyoroszba is átkerül, kezdetben a litván nagyfejedelem titulusaként, majd a moszkvai fejedelmek is használni kezdik. Időrendi okokból tehát a moldvai

oklevelekben a cím biztosan nem orosz, hanem csakis rutén (óukrán) eredetű lehet. A szóban forgó államok (Halics, Litván Nagyfejedelemség, Moldvai Fejedelemség, Orosz Birodalom) megszűnésével a titulus historizmussá vált. A Havasalföldi Fejedelemség délszláv nyelvébe a titulus a szerbből került be, innen a *gospodar* ~ *hospodar* kettősség a románban. Az egykor szomszédos országok nyelvében (például a magyar *hoszpodár* esetében) és több európai nyelvben (német *Hospodar*, angol, francia, spanyol *hospodar* stb.) xenizmusként és egyben historizmusként fordul elő, és az eredetileg moldvai *h-* kezdetű alak mindkét egykori fejedelemség uralkodóját jelölheti.

Felhasznált irodalom

- Alef, G. 1959. The Political Significance of the Inscriptions on Muscovite Coinage in the Reign of Vasili II. *Speculum* 34: 1–19.
- Bakos, F. 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bakos, F. 1991. Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *Magyar Nyelv* 87: 306–312.
- Bakos, F. 2013. *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára*. 3. kiad. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bogdan, D. N. 1933. In cheștiunea autenticității inscripției funerare a voevodului muntean Nicolae Alexandru Basarab. *Revista Istorică Română* 3: 270–271.
- Bogdan, I. 1905. *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească în secolele XV și XVI*. Vol. I (1413–1508). București. Carol Göbl.
- Cazacu, M. 1988. *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*. Genève. Droz.
- Cioranescu, A. 1958. *Diccionario etimológico rumano*. [Tenerife.] Universidad de La Laguna.
- Dąbrowski, J. 1918. *Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382*. Kraków. Akad. Umiejętności.
- DRHA 1 = Cihodaru, C. et al. 1975. *Documenta Romaniae Historica, seria A: Moldova 1 (1384–1448)*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.
- DRHB 1 = Panaitescu, P. P. & Mioc, D. 1976. *Documenta Romaniae Historica, seria B: Țara Românească 1 (1247–1500)*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania.
- ÉKsz = Juhász, J. et al. (eds.) 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz² = Pusztai, F. (ed.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz = Bárczi, G. & Országh, L. (eds.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Ingerflom, C. S. 1994. Oublier l'État pour comprendre la Russie ? (XVIe-XIXe siècle): excursion historiographique. *Revue des Études Slaves* 66: 125–134.
- Isaievych, I. 2004. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies* 29: 219–244.

- Kharkhordin, O. 2001. What is the State?: The Russian Concept of gosudarstvo in the European Context. *History and Theory* 40: 152–218.
- Kuraszkiewicz, W. 1934. *Gramoty halicko-wolyńskie, Studium językowe*. Kraków. Gebethner i Wolff.
- Lázár, E.&Román, Gy. (eds.) 2015. *Dicționar român-maghiar – Román–magyar szótár*. București. Carocom 94.
- Miklosich, F. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*. Vindobonae. Braumüller.
- Minikowska, T. 1980. *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* PWN. Warszawa – Poznań – Toruń. PWN.
- MonSerb = Miklosich, Fr. (ed.) 1868. *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae. Braumüller.
- Moser, M. 2005. Mittelruthenisch (Mittelweißrussisch und Mittelukrainisch): Ein Überblick. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50: 125–142.
- Nagy, L. 2021. *A király, a zsarnok és a propaganda: Mátyás király és a 15. századi Drakula-történetek*. Budapest. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Scriban, A. 1939. *Dicționaru limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*. Iași. Presa Bună.
- SJS = Kurz, J.&Hauptová, Z. 1966–1997. *Slovník jazyka staroslověnského = Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha. Academia, Euroslavica.
- SłStp = Nitsch K. & Urbańczyk, S. & Twardzik, W. (eds.) 1953–2002. *Słownik staropolski* 1–11 t. Wrocław – Warszawa – Kraków. Ossolineum.
- SłPXLw = Mayenowa, M. R. et al. 1966–. *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–. Wrocław – Warszawa – Kraków. Ossolineum.
- SP = Sławski, F. (ed.) 1974–2001. *Słownik prasłowiański* 1–8 (A–G). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. Ossolineum.
- Stang, Chr. S. 1935. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Oslo. Jacob Dybwad.
- Stöckl, G. 1954. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven: *SAEVLVM, Jahrbuch für Universalgeschichte* 5: 104–118.
- Tiktin, H. 1895–1925. *Rumänisch–deutsches Wörterbuch – Dicționar român–german* 1–3. București. Imprimeria Statului.
- Tolcsvai Nagy, G. 2007. *Idegen szavak szótára*. Budapest. Osiris. (= A magyar nyelv kézikönyvtára 2.)
- ÚMTsz = B. Lőrinczy, É. (ed.) 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Virtosu, E. 1960. *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea*. București. Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Vodoff, W. 1978. Remarques sur la valeur du terme 'tsar' appliqué aux princes russes avant le milieu du XV siècle. *Oxford Slavonic Papers* 11: 1–41.
- Zoltán, A. 1982. Polskie państwo a rosyjskie gosudarstvo. *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego, Filologia Rosyjska* 10: 111–115.
- Zoltán, A. 1984. Megjegyzések az orosz Drakula-történet keletkezéséhez. *Filológiai Közöny* 30: 149–164.

- Zoltán, A. 1987. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот. *Russian Linguistics* 11: 179–186.
- Zoltán, A. 1999. Über eine russische Anredeformel im ost- und mitteleuropäischen Kontext. In: Obst, U. & Ressel, G. (eds.) 1999. *Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag.* Münster – Hamburg – London. Lit Verlag. 389–393.
- Аникин, Е. А. 2009–2021. *Русский этимологический словарь 1–15 (а – ерэнга).* Москва – Санкт-Петербург. Рукописные памятники Древней Руси – Нестор-История.
- БЕР = Георгиев, В. И., Дуриданов, И., Рачева, М., Тодоров, Т. А. (eds.) 1971–2017. *Български етимологичен речник 1–8 (а – фякалка).* София. БАН.
- Б-Ю = Гонсіоровскій, О. et al. 1907. *Болеславъ-Юрій II, князь всей Малой Руси: сборникъ матеріаловъ и изслѣдованій, сообщенныхъ О. Гонсіоровскимъ, А. А. Куникомъ, А. С. Лаппо-Данилевскимъ, И. А. Линниченко, С.Л. Пташицкимъ и И. Режабкомъ.* С.-Петербургъ. Типографія Императорской Академіи Наук.
- Бернштейн, С. Б. 1948. *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии I. Язык валашских грамот XIV–XV веков.* Москва – Ленинград. Издательство Академии наук СССР.
- ДДГ = Черепнин, Л. В. (ed.) 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва – Ленинград. Изд-во Академии наук СССР.
- Дьяченко, Г. М. 1899. *Полный церковно-славянский словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выраженій).* Москва: Вильде.
- Золтан, А. 1983. К предыстории русск. *государь*: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29: 71–110.
- Иорданиди, С. И. 2019. К истории начальной формулы грамот *се азъ...* в древнерусском языке. In: В. С. Ефимова (ed.) 2019. *Славянское и балканское языкознание: Палеославистика – 2.* Москва. Институт славяноведения РАН. 151–167.
- Лурье, Я. С. (ed.) 1964. *Повесть о Дракуле.* Москва – Ленинград. Наука.
- ПГ = Хорошкевич, А. Л. et al. (eds.) 2015. *Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. 1–2.* Москва. Русский фонд содействия образованию и науке.
- Пещак, М. М. (ed.) 1974. *Грамоты XIV ст.* Київ. Наукова думка.
- ПСРЛ 35 = Улащик Н. Н. (ed.) 1980. *Летописи белорусско-литовские.* Москва. Наука (= Полное собрание русских летописей 35).
- Розов, В. 1928. *Українські грамоти. Том перший: XIV в. і перша половина XV в.* Київ. З друкарні Української Академії Наук.
- СинПат = Голышенко, В. С. & Дубровина, В. Ф. (eds.) 1967. *Синайский патерик.* Москва. Наука.
- Сл18в = Сорокин, Ю. С. (ed.) 1984–. *Словарь русского языка XVIII века 1–.* Ленинград. Наука.
- Срезн = Срезневскій, И. И. 1893–1903. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ 1–3.* Санкт-Петербургъ. Типографія Императорской Академіи Наукъ.

- Суляк, С. Г. 2016. О языке славяно-молдавских грамот XIV–XVII вв. (к историографии вопроса). *Вестник Томского государственного университета. Филология* 4 (42): 73–97.
- Успенский, Б. А. 2021a. «Господарь Великий Новгород»: происхождение названия. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики* 3 (85): 24–44.
- Успенский, Б. А. 2021b. *Отчич и дедич* в титуле русских государей. *Шаги/Steps* 7/3: 238–286.
- ЭССЯ = Трубачев, О. Н. (ed.) 1974–2018. *Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд* 1–41 (*а – *ражьль[ъ]). Москва.

Internetes hivatkozások

- ADT = *Arcanum Digitális Tudománytár* – <https://adt.arcanum.com/hu/> – 2021.12.11.
- Domokos M.&Németh, I. (eds.) 2004. *Magyar Népzenei Antológia VII. Moldva és Bukovina népzeneje* 3. Budapest. Hungaroton.
<https://folkradio.hu/mediatar/albumok/283/magyar-nepzenei-antologia-vii-moldva-es-bukovina-nepzeneje-3> – 2021.12.11.
- MNSz = *Magyar Nemzeti Szövegtár* – <http://mnsz.nytud.hu/> – 2021.12.11.
- Tamási, Á. 1953. *Hazai tükör*. Budapest. Ifjúsági Könyvkiadó.
<https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/TAMASI/tamasi00407a/tamasi00409/tamasi00409.html> – 2021.12.11.
- СказДрак = Лурье, Я. С. (ed.) 1999. Сказание о Дракуле. In: Лихачев, Д. С. et al. (eds.) 1999. *Библиотека литературы Древней Руси 7 (Вторая половина XV века)*. Санкт-Петербург. Наука. – <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5074> – 2021.12.11.